

CEM‘U‘L-KUR‘AN BAĞLAMINDA ZÜRKÂNÎ‘NİN KUR‘AN‘IN MUSHAFİLAŞMA SÜRECİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

Araştırma Makalesi

Süleyman Yıldız*

Makale Geliş: 07.05.2021

Makale Kabul: 10.06.2021

Öz

Kur‘ân âyetlerinin mushaf haline getirilip çoğaltılma süreçlerini ifade eden *cem‘u‘l-Kur‘ân* meselesi, Kur‘ân ve kıraat tarihinin en önemli konularından birini teşkil etmektedir. İlk dönemlerden itibaren bu konuda yazılmış müstakil eserler olduğu gibi hadis, tefsir, kıraat, tarih gibi farklı sahalarda telif edilmiş eserlerde de bu konuya yer verilmiştir. Müsteşriklerin de öteden beri ilgisini çeken ve Kur‘ân‘a yönelik bir istismâr konusu yaptıkları bu mesele, hâlen güncelliğini korumaktadır. Bu sebeple güncel soru ve sorunları dikkate alarak Kur‘ân‘ın mevsûkiyeti konusuna cevap vermek, Kur‘ân araştırmalarında gereklilik ve süreklilik arz eden bir husustur. Modern dönemin ‘ulûmu‘l-Kur‘ân müelliflerinden olan Zürkânî de *cem‘u‘l-Kur‘ân* meselesinde fikir beyan eden âlimlerden birisidir. Bu bağlamda Zürkânî, Kur‘ân‘ın metinleşme sürecini çağdaş bir üslupla ele alması ve bu konuda Kur‘ân‘la ilgili zihinlerde oluşacak güncel şüphe ve tereddütleri ortadan kaldırmaya çalışmasıyla dikkat çekmektedir. Bu çalışmada, *cem‘u‘l-Kur‘ân* çerçevesinde Zürkânî‘nin Kur‘ân‘ın mushaflaşma sürecine ilişkin

* Dr. Öğr. Gör., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kur‘an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı, e-mail: suleyman.yildiz@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7521-6258.

Atıf için; Süleyman Yıldız, “Cem‘u‘l-Kur‘an Bağlamında Zürkânî‘nin Kur‘an‘ın Mushaflaşma Sürecine İlişkin Görüşleri”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 7, sy. 1 (2021): 57-94, DOI: <https://doi.org/10.32955/neu.istem.2021.7.1.02>

Copyright © 2021. Telif hakkı yazar(lar) tarafından YDUISTEM‘e devredilmiştir. Bu makale, Creative Commons Atıf Lisansının (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) hüküm ve koşulları altında dağıtılan açık erişimli bir makaledir.

yaklaşımları irdelenecektir. Konuyla bağlantılı olması bakımından mushafta tahrif iddiasına da -müellif vechesinden- kısaca temas edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Zürcânî, Mushaf, Cem', Kitâbet, Tahrif.

Zurqânî's Ideas on the Compilation Process of *Qur'ân* in the the Context of *Jam' al-Qur'ân*

Abstract

The process of compiling the *Qur'anic* verses (*jam' al-Qur'ân*) between two covers into a single mushaf, and hence reproducing copies whereof constitutes one of the most important stages in regard to both history and recitation (qirâ'âh) of Qur'an. From the earlier periods, it is possible to see individual works written on the subject as well as works that are produced within different fields of expertise such as *hadîth*, tafseer, qirâ'ât and history. This issue which has grabbed the attention of orientalist and was used as a manipulating tool against the Qur'an for so long, still stands to be contemporary too. Therefore, answering the question of the authenticity of the Quran by taking current questions and problems into consideration is both a necessity and begs for continuity. Zurqânî, who is among the authors of *'ulûm al-Qur'ân* of the modern period, has expressed opinions on the issue at stake. His work is attention-grabbing in the sense that it deals with the of compilation process of Qur'ân with a contemporary edge in order to prevent and overcome any current doubts. This study examines Zurqânî's approaches to the compilation process of Qur'ân in the context of *jam' al-Qur'ân*. Also, it seeks to touch upon the allegation of distortion in the mushaf since it is related to the subject.

Key Words: *Qur'ân*, al-Zurqânî, Mushaf, Jam, Kitâbât, Tahrif.

GİRİŞ

İslam tarihi boyunca Müslümanlar, Kur'ân'ı muhâfaza etme hususuna azami derecede önem vermişlerdir. İslam'ın ilk dönemlerinden başlamak üzere Kur'ân âyetlerinin hıfz ve kitâbeti,

derlenerek mushaf haline getirilişi, çoğaltılıp farklı coğrafyalara gönderilişi bu gayeye matuf çalışmalardır. Söz konusu süreçleri ifade eden cem‘u‘l-Kur‘ân faaliyeti, şüphesiz Kur‘ân ve kıraat tarihinin en temel konularından birisi olmuştur. Önemine binâen konu hakkında çok sayıda eser yazıldığı gibi birbirinden farklı görüşler de dile getirilmiştir. Cem‘u‘l-Kur‘ân konusunda görüş bildiren âlimlerden birisi de Muhammed Abdülazim ez-Zürcânî (ö. 1948) dir.¹ Zürcânî, konuyla ilgili görüşlerini *Menâhilü‘l-‘irfân fi ‘ulûmi‘l-Kur‘ân* adlı eserinde tafsilatlı bir şekilde ele almıştır. Modern zamanın Kur‘ân’a yönelik meydan okumalarına karşı cevap sadedinde yazılan bu eserde,² klasik konular çağdaş bir dille harmanlanmıştır. Bu yönüyle müellifin cem‘u‘l-Kur‘ân sürecine ilişkin görüşleri önem arz etmektedir. Bu çalışmada, cem‘u‘l-Kur‘ân bağlamında Zürcânî‘nin konuyla ilgili görüşleri etraflı bir şekilde incelenecektir.

1. Cem‘u‘l-Kur‘ân: Kavramsal Çerçeve

Cem‘ kelimesi sözlükte “bir şeyi başka bir şeye katmak, ilâve etmek, dağınık olan şeyleri toplamak, birbirine yaklaştırmak”³ gibi

¹ Hayatı ve eserleri hakkında bk. Muhammed Hayruddîn ez-Zirîklî, *el-A‘lâm: Kâmusu terâcîm li-eşheri‘r-ricâl ve‘n-nisâ*, (Beyrut: Dâru‘l-‘İlm li‘l-Melâyîn, 1992), 6: 210; Halid b. Osman es-Sebt, *Kitâbü Menâhili‘l-‘irfân li‘z-Zürcânî: Dirâse ve‘l-takvîm*, (Kâhire: Dâr-u İbn Affân, ty.), 1: 44; Suat Mertoğlu, “Zürcânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 44 (İstanbul: TDV Yay., 2012), 579; Süleyman Yıldız, “Zürcânî‘nin Menâhilü‘l-‘irfân Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi”, *‘Ulûmu‘l-Kur‘an Kaynaklarında Kıraat İlmi* içinde, ed. Yaşar Akaslan (Ankara: İlahiyat, 2019), 155-156; Faruk Vural, “Zürcânî‘nin Menâhilü‘l-‘irfân‘ı Üzerine Bir İnceleme” *Bilimnâme: Düşünce Platformu* 29 (Şubat 2015): 267-269.

² Bk. Muhammed ez-Zürcânî, *Menâhilü‘l-‘irfân fi ‘ulûmi‘l-Kur‘ân*, (Kahire: Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, ty.), 1: 4-5.

³ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü‘l-lüğa ve sîhâhu‘l-‘Arabîyye*, nşr. Abdülğafûr ‘Attâr (Beyrut: 1407/1987), 3: 119; Ebü‘l-Huseyn İbn Fâris el-Kazvîni, *Mu‘cemü mekâyisi‘l-lüğa*, nşr. Muhammed Hârûn (y.y.: Dâru‘l-Fikr, 1399/1979), 1: 479; Ebü‘l-Kâsım Huseyn b. Muhammed Râğîb el-İşfahânî, *el-Müfredât fi ğarîbi‘l-Kur‘ân*, nşr. Safvân ‘Adnân (Beyrut: Dâru‘l-Kalem, 1412/1992), 201; İbn

anlamalara gelmektedir. Literatürde bu kelime daha çok vahiy malzemesini “ezberlemek” veya yazılı bir metin olarak “derlemek, yazmak” manasında kullanılmaktadır. Kavram, kaynaklarda her iki anlama da muhtemel olan rivâyetlerin yorumlanmasında ortaya çıkmaktadır. Nitekim, Kastallânî'nin (ö. 923/1517), “Allah Rasülü döneminde Kur’ân’ı dört kişi cem’ etmişti...”⁴ şeklindeki rivâyette geçen “cema‘a'l-Kur’ân” ibâresini, “istezheruhû hifzan” “onu ezberlemişti” olarak yorumu,⁵ kavramın “ezberlemek” faaliyeti olarak anlaşılmasına bir örnektir. Zürkânî de aynı terkibi, “Kur’ân’ı ezberledi” biçiminde açıklamıştır.⁶ Yine Muhammed b. Sîrîn'in (ö. 110/729), Hz. Osman'ın Hz. Peygamber döneminde Kur’ân’ı ezberlemesini ifâde eden “cema‘a'l-Kur’ân” lafzına, “hafizahû” “onu ezberledi” kaydını koyması⁷ konuyla ilgili bir başka örnektir.

Kavramın ikinci anlamı olan “derlemek ve yazmak” ise “Allah, Ebû Bekir'e rahmet etsin! O, Kur’ân’ı cem’ eden/toplayan ilk zât olmuştur.”⁸ rivâyetinde yer almaktadır. Söz konusu rivâyetteki

Manzûr, Ebû'l-Fadl Ali el-Ensârî, *Lisânü'l-'Arab*, nşr. Muhammed Sâdık el-'Ubeydî ve Emin Abdülvehhab (Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâs, 1997), 8: 53.

⁴ Bâkîllânî'nin, “Menâkıbu Zeyd b. Sâbit” başlığı altında yer verdiği rivâyet şu şekildedir:

"حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ حَدَّثَنَا بِحْبِي حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ أَنَسِ بْنِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - "جَمَعَ الْقُرْآنَ (أَي اسْتَظْهَرَهُ حَفْظًا) عَلَى عَهْدِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- أَرْبَعَةً كُلَّهُمْ مِنَ الْأَنْصَارِ: أَبِي وَمُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ وَأَبُو زَيْدٍ وَزَيْدُ بْنُ ثَابِتٍ. قُلْتُ لِأَنْسِ: مَنْ أَبُو زَيْدٍ؟ قَالَ: أَحَدُ عُمُومَتِي"

⁵ Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *İrşâdî's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Mısır: Matba'atü'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 1323/1905), 6: 162.

⁶ Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1: 240.

⁷ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzûrî, *Ensâbü'l-eshrâf*, nşr. Süheyl Zekkâr-Riyâd ez-Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1997), 5: 489. İlgili rivâyet şu şekildedir:

"عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سَيْبِرِينَ قَالَ: جَمَعَ عُمُومَاتُ الْقُرْآنَ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: حَفِظَهُ"

⁸ Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî, *Fedâilü'l-Kur'ân*, thk. Mervân el-Atiyye vd. (Beyrut: Dâr-u İbn Kesîr, 1416/1995), 283. İlgili rivâyet metni şu şekildedir: "عَنْ عَلِيٍّ، قَالَ: رَجِمَ اللَّهُ أَبَا بَكْرٍ، كَانَ أَوَّلَ مَنْ جَمَعَ الْقُرْآنَ"

“cema‘a‘l-Kur‘ân” lafzı “derlemek ve yazmak” manasında kullanılmıştır.⁹

Zürkânî‘nin cem‘u‘l-Kur‘ân‘ın kapsamı ile ilgili yorumu yukarıdaki bilgileri özetler mâhiyettedir. Zürkânî‘ye göre cem‘u‘l-Kur‘ân ifadesiyle, Kur‘ân‘ın bazen kalplerde ve hafızalarda ezberlenmesi (hıfz) kastedilmiş, bazen de âyet ve sûrelerinin yazılması (kitâbet) kastedilmiştir. Bunlardan birincisi Kur‘ân‘ın kalplerde ve hafızalarda toplanmasını, ikincisi ise sahifelerde ve satırlarda toplanmasını ifade etmektedir. Kur‘ân‘ın yazılmak suretiyle cem‘ faaliyeti, Hz. Peygamber dönemi, Hz. Ebû Bekir dönemi ve Hz. Osman dönemi olmak üzere üç aşamada gerçekleşmiştir.¹⁰ Sonuç itibariyle cem‘u‘l-Kur‘ân ifadesiyle, Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman dönemlerini dikkate alarak vahiy malzemesinin hıfzı, kitâbeti ve bir araya getirilerek derlenmesi kastedilmiş olmaktadır.

2. Cem‘u‘l-Kur‘ân Bağlamında Zürkânî‘nin Kur‘ân‘ın Mushaflaşma Sürecine İlişkin Görüşleri

Zürkânî, konuyu eserinin sekizinci bölümünde birçok başlık altında ele alıp incelemiştir. Hz. Peygamber döneminde hıfz ve kitâbet anlamında Kur‘ân‘ın toplanması, Hz. Peygamber döneminde Kur‘ân‘ın mushaf haline getirilmeme nedenleri, Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) döneminde Kur‘ân‘ın toplanması, mushaf yazımında Hz. Ebû Bekir‘in belirlediği ilkeler ve toplanan sayfaların özellikleri, Hz. Osman (ö. 35/656) döneminde mushafın çoğaltılma sebepleri ve çoğaltılan mushafların özellikleri, Kur‘ân‘ın toplanması konusunda ileriye

⁹ Ahmed Aliyyü‘l-İmâm, *Tarih ve Dilbilim Kaynakları Işığında Kur‘an‘ın 10 Kiraati*, trc. Süleyman Gündüz (İstanbul: İnkılab Basım Yayım, 2010), 76.

¹⁰ Zürkânî, *Menâhîlü‘l-‘irfân*, 1: 393.

sürülen itirazlar ve bunlara verilen cevaplar gibi başlıklar müellifin konuyla ilgili ele alıp incelediği meseleler olmuştur.¹¹

2.1. Cem'in İlk Aşaması: Kur'ân'ın Hz. Peygamber Döneminde Hıfz ve Kitâbeti

Kur'ân âyetlerinin hem hıfzı hem de kitâbeti ilk defa Hz. Peygamber döneminde gerçekleştirilmiştir.¹² Zürcânî'ye göre, Kur'ân'ın bu dönemde hıfzı, Hz. Peygamber'in ümmilere gönderilmiş ümmî bir peygamber olmasının zorunlu sonucudur. Buna, o devirde yazı malzemelerine ulaşmanın kolay olmaması da eklenmelidir. Bu sebepten olsa gerek, hafızalardaki ezberle itimat, satırlardaki yazıya itimattan daha fazla olmuştur. Nitekim o dönemde Arap geleneği bunun üzerine kurulmuştur. Onlar hafızalarını, şiirlerinin, övünç günlerinin, nesep bilgilerinin, savaşlarının divânı haline getirmişlerdir.¹³ Kur'ân'ın nüzûl döneminde Arap toplumu böyle bir karakteristiğe sahipti. Ayrıca bu ümmî toplum, güçlü bir hafıza, dakik bir zihne sahip olmak gibi hâlis Arap olma vasıflarına hâizdi.¹⁴

Zürcânî'ye göre Kur'ân böyle bir ortamda nâzil olmuştur ve bu süreçte Hz. Peygamber, Kur'ân'ı ezberlemek ve hafızasında tutmak için

¹¹ Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 239-338.

¹² Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkillânî, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, thk. Muhammed 'İsâm el-Kudât (Amman: Dâru'l-Feth, 1422/2001), 1: 64.

¹³ Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 246. Bu bağlamda İbn Hişâm, sözlü kültürün Araplar nezdinde ne derece ehemmiyetli olduğunu şu şekilde anlatmaktadır: "Araplar'ın, Allah Rasûlü'nün nübüvvetinden önceki döneme yönelik şifâhî nakilleri haricinde yazılı kaynakları bulunmamaktadır. Sözlü nakilleri de içlerinde cömertlikleri, vefâları ve kahramanlık hikayeleri gibi konuların bulunduğu cedleri ve neseplerinden bahseden ilk dönem Câhiliyye haberleridir. Bu anlatımda sözler kalemlerin, hatıralar da kitapların yerini almıştır. Arap toplumu, bu haberleri dinliyor, zihinlerinde tutuyor ve kuşaktan kuşağa aktarıyordu." Ebû Muhammed Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîratü'n-Nebeviyye*, thk., Mustafa es-Sekâ vd. (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2004), 6.

¹⁴ Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 240.

aşırı derecede gayret sarf etmiştir.¹⁵ Bu şekilde Hz. Peygamber, Kur'ân'ı ezberleyen ilk kişi ve Kur'ân'ın ilk muhâfızı olmuştur. O, Cebrâil'e Kur'ân'ı her sene arz etmiş ve ashâbına Kur'ân'ı Allah'ın emrettiği ölçüde, namazlarda ve sâir zamanlarda, tane tane okumuş; ayrıca onların da öyle okumalarını istemiştir. Hz. Peygamber, evi uzakta olanlara Kur'ân ezberletip öğretecek muallimler göndermiştir. Nitekim o, hicretten önce Mus'ab b. 'Ümeyr (ö. 3/625) ve Abdullah İbn Mektûm'u (ö. 15/6369 Medine'de yaşayanlara Kur'ân öğretmek için görevlendirmiştir. Benzer şekilde hicretten sonra da Muaz b. Cebel'i (ö. 17/638) Kur'ân okutup ezberletmesi için Mekke'ye göndermiştir.¹⁶ Zürcânî'ye göre, bütün bu faaliyetlerle birlikte Hz. Peygamber'in hayatında hâfız sahâbilerin sayısı¹⁷ kısa sürede hızla artmıştır.¹⁸

¹⁵ Bu çerçevede Kur'ân, Hz. Peygamber'e şöyle hitap eder: “Onu zihninde bir an önce kaydetmek için, okumada acele etme. Doğrusu o vahyolunanı zihnine yerleştirmek ve okumayı sağlamak bize aittir. O halde biz Kur'an'ı okuduğumuzda, sen de onun okunuşunu takip et. Ayrıca onu açıklamak da bize ait bir iştir.” (el-Kıyâme, 75/16-19).

¹⁶ Gönderilen beldeler ve sahâbiler için bk. Buhârî, “Menâkıbü'l-Ensâr”, 45; Ebû Abdillâh ez-Zencânî, *Târihu'l-Kur'an*, (Kahire: Müessesetü Handâvî, 2012), 41; Necati Tetik, *Başlangıçtan IX Hicri Asra Kadar Kıraat İlminin Talimi* (İstanbul: İşaret Yay., 1990), 36-38; Ahmet Gökdemir, “Hicrî I. Yüzyıl Kıraat İlmi Merkezleri”, *Hicrî I. Asırda İslâmî İlimler -I-* içinde, ed. Hidayet Aydar vd. (İstanbul: Ensar Yay., 2020), 780-781.

¹⁷ Bu hâfızların bir kısmını şu şekilde sıralamak mümkündür: Muhâcirûndan Ebû Bekir es-Siddîk, Ömer b. Hattâb, Osman b. Affân, Ali b Ebî Tâlib (ö. 40/660), Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656), Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö. 55/675) Abdullah İbn Mes'ûd, Huzeýfe b. el-Yemân (ö. 36/656), Sâlim Mevlâ Ebû Huzeýfe (ö. 12/633), Ebû Hureyre (ö. 58/678), İbn Ömer (ö. 73/693), İbn Abbas (ö. 68/687) Ümmü Seleme (ö. 62/681). Ensârdan ise Übey b. Ka'b, Muaz b. Cebel, Ebü'd-Derdâ (ö. 32/652), Zeyd b. Sâbit, Ebû Zeyd Sâbit b. Zeyd el-Ensârî, Mücemmi' b. Cârîye (ö. 60/680), Enes b. Mâlik (ö. 93/711). (Zürcânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1: 242. Krş. için bk. Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-'aşr*, thk. Muhammed Dabbâ' (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Âlemiyye, t.y.), 1: 6).

¹⁸ Buhârî'nin (ö. 256/870) *es-Sahîh*'i ile diğer pek çok kaynakta nakledilen, Enes b. Mâlik'ten gelen bir rivâyete göre, Hz. Peygamber'in sağlığında Kur'an'ı sadece dört sahâbînin (Muaz b. Cebel (ö. 17/638), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), Ebû Zeyd Sâbit b. Zeyd el-Ensârî ve Übey b. Ka'b (ö. 33/654) ezbere bildikleri belirtilmiştir. (Bk. Buhârî, “Fezâilü'l-Kur'an”, 8). Bu rivâyetteki isim listesi başta Ebû Ubeyd

Nitekim kaynakların bize aktardığına göre, Bi'rîmaüne fâciâsı ve Yemâme savaşında şehit düşen hafızların sayısının yüz kırkı aşması, o dönemde hâfızların sayısının ulaştığı noktayı göstermesi bakımından önemlidir.¹⁹

Zürkânî'ye göre, Kur'ân'ın nakli hususunda, hâfızaya olan itimadı ortaya koyması bakımından kırâat âlimi İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) şu ifadeleri dikkat çekicidir: “Kur'ân'ı nakil konusunda; mushaf ve kitaplarda yazılanlara değil, hafızalarda ve kalplerde korunanlara itimat edilir. Bu, Allah Teâlâ'nın bu ümmete bahşettiği en değerli hususiyettir.”²⁰

Vahyin ilk başladığı günlerden itibaren Hz. Peygamber'in vahyi yazı ile tespit etmek amacıyla, vahiy kâtipleri edindiği bilinen bir husustur. Ne var ki Mekke döneminde davetin içinde bulunduğu şartlar,

Kâsım b. Sellâm (ö. 224/839) ve Süyûtî olmak üzere pek çok âlim tarafından değerlendirmeye tabi tutulmuş; buradaki “yalnızca dört sahâbî” şeklindeki sınırlandırma kaydı tevil edilmiştir. Zürkânî de bu hadisi tevil etmiştir. Ona göre, hadisde görülen hasr, hakiki değil göreceli hasırdır. Dolayısıyla bu ifade, Hz. Peygamber döneminde zikredilen bu dört kişi dışında Kur'an'ı hafızeden sahâbîlerin bulunmadığını göstermez. Bk. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi'l-Kur'âni'l-'Azîz*, thk. Muhammed Sâlih el-Müdeyfir (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1418/1997), 2: 154; Ebü'l-Fadl Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fi'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim (Kahire: Heyetü'l-Mısriyye, 1394/1974), 1: 245; Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1: 243; Aliyyü'l-İmâm, *Kur'an'ın 10 Kırâati*, 77

¹⁹ Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1: 242. Bazı kaynaklar özellikle Yemâme savaşında şehit olan askerlerin tamamının kurrâ olduğunu öne sürmüşler ve konuyla ilgili yedi yüz civarında rakam zikretmişlerdir. Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Vâkîdî, *Kitâbü'r-Ridde*, thk. Yahyâ Cübûrî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990), 140. Diğer bazıları ise doğru rakamın yetmiş olduğu kanaatinindedir. Rakam ne olursa olsun rivâyetlerden çok sayıda kurrâ şehit olmuştur, anlamı çıkmaktadır. Süyûtî bu hususta şöyle demektedir: “Yemâme savaşı gününde yetmiş kurrâ öldürülmüştür. Yine Hz. Peygamber döneminde cereyân eden Bi'rîmaüne fâciâsında da çok sayıda kurrâ şehit edilmiştir” Bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 1: 245. Konuyla ilgili rivâyetin ayrıntılı değerlendirmesi için bk. Yaşar Akaslan, “Kur'an'ın Cem'i Meselesine Süyûtî Vechesinden Bir Bakış”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (Haziran 2020), 153.

²⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 6; Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1: 240.

bu süreçte vahyin yazılı olarak tespiti noktasında fazla fırsat tanımamıştır.²¹ Hz. Peygamber bu dönemde kendisine nâzil olan âyetleri okuyarak çevresindekilerle paylaşmış ve onun okuyup öğrettiği âyetler, kendisinden vahyi direkt alamayan uzak çevrelere de iletilmiştir.²² Medine dönemine gelince burada vahyin yazıya aktarımı daha aktif bir şekilde sürdürülmüştür.²³ Bu dönemde vahiy kâtipliği daha kurumsal bir şekle bürünmüş, özellikle Medine döneminin ortalarına doğru daha sistematik hâle gelmiştir.²⁴

Zürcânî'ye göre ne zaman Kur'ân'dan bir bölüm inse, Hz. Peygamber, hemen kâtiplere o âyet pasajının yazılmasını emretmiştir. O, Kur'ân'ın yazıya geçirilip kayıt altına alınması hususunda hassasiyet göstermiş ve Allah'ın kitabının güvenilirlik ve zabtı konusunda titiz davranmıştır. Nihayet yazı ezbere yardımcı olmuş, kâğıtlar üzerindeki işaretler telaffuzu desteklemiştir.²⁵ Neticede Kur'ân'ın tamamı belli sahâbîler tarafından,²⁶ o dönemin imkânları ölçüsünde, elde edilen farklı malzemelere²⁷ yazılmak suretiyle ilk defa Hz. Peygamber

²¹ Mehmet Emin Maşalı, *Kur'an'n Metin Yapısı: Mushaf Tarihi ve İmlâsı* (Ankara: Avrasya Yay., 2004), 49-50.

²² Muhammed Hamîdullah, *İslam'a Giriş*, trc. Cemâl Aydın (Ankara: TDV Yay., 1996), 30.

²³ Zeynel Abidin Aydın, *Kur'an'ın Metinleşme Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2017), 80.

²⁴ Ziya Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 86.

²⁵ Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 242.

²⁶ Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali, Muâviye b. Ebî Süfyân, Ebân İbn Saîd, Hâlid b. Velîd, Übeyy b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit ve Sâbit b. Kays, sahâbenin önde gelen vahiy kâtiplerindendi. Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 246.

²⁷ Zürcânî, Hz. Peygamber döneminde üzerine Kur'an âyetlerinin yazıldığı nesnelere şu şekilde sıralamıştır: Yapraksız hurma dalları (el-'usüb/العُصْبُ), yassı taşlar (el-lihâf/الرخاف), yaprak ya da kâğıttan parçalar (er-Rikâ'/'الرِّقَاعُ), işlenmiş deri (kat'u'l-edîm/قطع الأديم), kürek ve kaburga kemikleri (el-ektâf ve'l-izlâ'/'الأضلاع/عظام الأكتاف). Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1/246-247. Vahyin yazıldığı malzemeler ve bunların ifade ettikleri anlamlar için bk. Muhammed Hamîdullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, trc. Salih Tuğ (İstanbul: İFAV, 1983), 43; Kâsım Şulul, "Cem'u'l-Kur'an (Kur'an-ı

döneminde bir araya getirilmiştir. Şu kadar var ki Kur’ân’ın bu şekilde bir araya getirilmesi, Hz. Peygamber’in yönlendirmesine göre âyetlerin sıraya konulmasından ibaret olmuştur. Zira o dönemde Kur’ân, farklı gerekçelerle,²⁸ genele yönelik bir şekilde, sahifelerde ve mushaflarda bir araya getirilmemiştir.²⁹

Hz. Peygamber döneminde farklı malzemelere yazılmak suretiyle kayıt altına alınan Kur’ân âyetlerinin ne şekilde ve nerede muhâfaza edildiğine gelince, bu hususta farklı görüşler ileriye sürülmüştür. Zürcânî; Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392)³⁰ ve Celâleddin es-Süyûtî (ö. 911/1505)³¹ gibi âlimlerin yolundan giderek yazılan vahiy malzemelerin Hz. Peygamber’in evinde korunduğunu belirtmiştir.³²

Kerîm’in Mushaf Hâline Getirilmesi)”, *Siyer Araştırmaları Dergisi* 1 (Ocak-Haziran 2017): 17-23.

²⁸ Zürcânî, Kur’an’ın Hz. Peygamber döneminde bir araya getirilmeme gerekçelerini şu şekilde izâh etmiştir: 1. Hz. Ebû Bekir ve Osman dönemindeki gibi Kur’an’ın bir araya getirilmesini gerektirecek söz konusu olaylar mevcut değildi. Karîler çoktu, henüz İslâm beldesi genişlememişti ve insanlar fitneden emindi. Hâlâ insanlar yazıdan çok ezbere itimat ediyorlardı. Üstelik yazı malzemeleri bulmak da zordu. 2. Âyetlerin neshedilme ihtimali bulunmaktaydı. 3. Kur’an bir defada nâzil olmamıştı. Kur’an’ın nüzûlü devam etmekteydi. Bk. Zürcânî, *Menâhilü’l-irfân*, 1: 248; İsmail Hakkı İzmirli, *Tarihi Kur’an* (İstanbul: Böre Yay., 1956), 10.

²⁹ Zürcânî, *Menâhilü’l-irfân*, 1: 247-248. Kur’an’ın bugünkü hâliyle iki kapak arasında Hz. Peygamber döneminde derlendiğini söyleyenler de olmuştur. Bunlardan birisi Şîî müfessir Abû Ali et-Tabersî’dir (ö. 548/1154). Tabersî, “Kur’an, Allah Rasûlü döneminde, toplanmış ve şu anda elimizde bulunduğu mevcut haliyle telif edilmiştir.” diyerek Kur’an’ın Hz. Peygamber’in hâli hayatındayken mevcut şekliyle cem’ edildiğini ileri sürmüştür. Bk. Ebû Ali b. Hasen Fazl et-Tabersî, *Mecme’u’l-Beyân*, thk. Lecne mine’l-Muhakkîkîn (Beyrut: Müessesetü’l-A’lâ, 1415/1995), 1: 43.

³⁰ Berüddin Muhammed b. ‘Abdillâh b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, nşr. Muhammed Ebü’l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâr-u İhyâi’l-Kütübî’l-‘Arabiyye, 1376/1957), 1: 238. Zerkeşî bu görüşünü, Hâris el-Muhâsibî’den (ö. 243/857) nakille, Hz. Ebû Bekir’in Kur’an-ı cem’ faaliyeti sırasında, Hz. Peygamber’in evine gelerek orada dağınık vaziyette bulunan yazılı âyet metinlerini balyaladığını haber veren rivâyete dayandırır.

³¹ Bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 2: 385.

³² Zürcânî, *Menâhilü’l-irfân*, 1: 247.

Ancak bazı âlimler, yazıya geçirilen bu vahiy metinlerinin Hz. Peygamber'in evinde değil de vahyi yazan vahiy kâtibinin elinde kaldığını savunmuşlardır. Muhammed Hamîdullah (1908-2002), bu düşüncededir. Hamîdullah'a göre "resmî" vahiy kâtipleri vasıtasıyla kaydedilen âyet metinleri, Allah Rasûlü'nce değil de vahiy kâtipleri tarafından muhâfaza edilmiştir. Bu durum, söz konusu âyet metinlerinden kopya edip çoğaltmak isteyen diğer sahâbiler için de kolay bir yol olmuştur.³³ Her ne şekilde olursa olsun bütün bunlar, vahyin Hz. Peygamber döneminde hem hıfz hem de kitâbet yönüyle bir bütün olarak kayda geçirildiğini ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir. Nihayetinde yazılı metin hâfızaya yardımcı olmuş, her ikisi birlikte, Kur'an'ın mevsûkiyetinin dayandığı ana temelleri teşkil etmişlerdir.

2.2. Cem'in İkinci Aşaması: Kur'ân'ın Hz. Ebû Bekir Döneminde Derlenmesi

Kur'ân'ın kitâbet yoluyla toplanmasının ikinci aşaması Hz. Ebû Bekir döneminde gerçekleştirilmiştir. Şöyle ki Kur'ân, bu dönemde ilk defa Hz. Ömer'in (ö. 23/644) tavsiyesi sonucunda Hz. Ebû Bekir tarafından mushaf hâline getirilmiştir. Zürkânî, bu süreci şöyle izah etmektedir. Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti döneminde büyük olaylar ve ciddi problemlerle karşı karşıya kalınmıştır. Bunlardan en önemlisi hicretin 12. yılında vukû bulan Yemâme Savaşı'dır. Bu savaş Müslümanlar ile tarihte ridde olayları olarak isimlendirilen Müseylemü'l-Kezzâb bağlıları arasında yapılmıştır. Çok çetin geçen Yemâme Savaşı'nda,

³³ Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yay., 1414/1993), 2: 700.

sayıları yetmişi bulan³⁴ Kur'ân hâfızı ve kurrâ şehit düşmüştür. Bu durum tüm Müslümanları korkuya sevk etmiştir. Meselenin tehlikesini ve önemini anlayan Hz. Ömer, bundan sonraki savaşlarda da benzer durumların yaşanabileceği, bu sebeple Kur'ân'ın büyük bir kısmının kaybolacağı endişesiyle, Hz. Ebû Bekir'e Kur'ân'ı toplamasını teklif etmiştir. Hz. Ebû Bekir, ilk başta olaya tepkiyle yaklaşırsa da Hz. Ömer'le yaptığı istişâreler neticesinde bu fikrin doğru olduğuna kanaat getirmiş; bu iş için de sahâbenin en iyilerinden olan Zeyd b. Sâbit'i (ö. 45/665) görevlendirmiştir.³⁵ Bu noktada Zürkânî, Buhârî'den (ö. 256/870) nakille olayı şu şekilde aktarmıştır: Ebû Bekir Yemâme'de hâfızların şehit edilmesinden sonra haber gönderip Zeyd'i çağırmıştır. Yanında Hz. Ömer de bulunmaktadır. Hz. Ebû Bekir, Zeyd'e hitâben: "Ömer bana gelip, 'Yemâme'de Kur'ân hâfızlarından birçoğu şehit düştü. Ben başka savaşlarda da hâfızların şehit düşmesinden ve Kur'ân'ın bir kısmının zâyî olmasından endişe ediyorum. Bu yüzden senin Kur'ân'ın kitap halinde toplanmasını emretmen gerektiğini düşünüyorum.' dedi. Ben ona 'Hz. Peygamber'in yapmadığı bir işe nasıl koyuluruz.' diye itirazda bulundum. Ömer bana 'Allah'a yemin olsun ki bu hayırlı bir iştir.' diyerek bu teklifinde ısrarcı oldu. Nihayetinde Allah Teâlâ bu işi gönlüme ısındırdı. Ben de Ömer gibi düşünmeye başladım. Sen genç ve akıllı birisin. Bugüne kadar senin bir kusurunu gören ve seni bir konuda ithâm eden olmadı. Sen Allah Rasûl'nün vahiy kâtipliğini de yapıyordun. O hâlde, Kur'ân'ı araştır ve onu bir araya getir!" demiştir. Nihayetinde Zeyd, Kur'ân'ı toplama işine önce tereddütle yaklaşırsa da Hz. Ebû Bekir'in bu işin hayırlı bir iş

³⁴ Zürkânî'ye göre kimi kaynaklar bu rakamı beş yüze kadar çıkarmıştır ki İbnü'l-Cezerî beş yüz sayısını zikretmiştir. Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 7.

³⁵ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 249.

olduğuna yönelik ısrarı üzerine, zor olan bu görevi üstlenmiştir. Zeyd, olayın kendisi üzerinde bıraktığı zorluğu şu cümleleriyle ifade etmiştir: “Allah’a yemin olsun ki şayet Ebû Bekir bir dağı başka bir yere taşımakla yükümlü tutsaydı, bu iş bana, emrettiği Kur’ân’ı toplama görevinden daha ağır gelmezdi.” Sonunda Kur’ân’ı, o güne kadar sahifeler, hurma dalları ve yassı taşlara yazılmış kayıtlardan ve insanların hafızalarında bulunanlardan toplamaya başlamıştır. Bir kitap hâlinde toplanan mushaf, vefâtına kadar Hz. Ebû Bekir’in yanında kalmış, onun vefâtıyla Hz. Ömer’e intikâl etmiş, sonra ise kızı Hz. Hafsa’ya (ö. 45/665) emanet edilmiştir.³⁶

Zürcânî, Zeyd b. Sâbit’in derleme işinde görevlendirilmesinin sebepleri üzerinde de durur. Buna göre, Hz. Peygamber döneminde Kur’ân’ı ezberleyen sahabîler arasında yer alması, vahiy kâtipliği yapmış olması, Hz. Peygamber’in hayatının sonlarında gerçekleşen arza-i ahîreye katılmış olması; bütün bunların ötesinde ileri zekâsı, aşırı takvası, emânete riâyet etmesi, mükemmel ahlâkı ve düzgün dinî yaşantısı bu işte görevlendirilmesindeki etkili unsurlardandır.³⁷ Her ne kadar Zürcânî’de geçmese de Zeyd’in merkez şehir Medine’de yaşıyor olması ve “en iyi yazı yazan sahabî”³⁸ olduğu yönündeki rivâyetler de

³⁶ Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 250. Konuyla ilgili rivâyet için Bk. Buhârî “Fedâilü'l-Kur’an” 3. (بابُ جَمْعِ الْقُرْآنِ); İbn Ebî Dâvûd Abdullah b. Süleymân es-Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, thk. Muhammed b. Abduh (Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1423/2002), 55, 93; Ebû ‘Amr Osmân b. Sa’îd ed-Dânî, *el-Mukni‘ fî resmi mesâhifi'l-emsâr*, nşr. Muhammed Sâdık Kamhâvî (Kahire: Mektebetü'l-Kulliyâtü'l-Ezheriyye, 2010), 14-15; Süyûtî, *el-İtkân*, 1: 203.

³⁷ Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 248.

³⁸ Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, ths. Muhibbiddîn el-Hafîb (Beyrut: Dâru'l-Ma‘rife, 1379/1959), 9: 19.

onun gerek derleme gerekse istinsâh faaliyetlerinde baş aktör olarak bulunmasına imkân tanımıştır.³⁹

Zürkânî'ye göre, Hz. Ebû Bekir, mushafın yazımında belli ilkeler ortaya koymuştur. Konuyla ilgili iki rivâyete yer vermiştir. İbn Ebî Dâvûd'un (ö. 316/929) Yahyâ b. Abdurrahman kanalıyla naklettiği bir rivâyette, Hz. Ömer'in Müslümanlardan, Hz. Peygamber'den bizzat aldıkları vahiy malzemelerini getirmelerini istediğini, sahâbenin de Kur'ân'ı sayfalara, levhalara, hurma dallarına kaydettiğini, Zeyd'in de bu işi ancak iki kişinin şahitliği eşliğinde kabul ettiğini zikretmektedir.⁴⁰

Yine İbn Ebî Dâvûd'da geçen bir başka rivâyette Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Zeyd b. Sâbit'e mescid'in kapısında oturmalarını, iki şahit ile kendilerine vahiy malzemesi getirenlerin bu getirdiklerini yazmalarını onlardan istemiştir.⁴¹

Zürkânî, zikri geçen bu "iki şahid" in ne olduğu hususunu İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) ve Alemüddîn es-Şehâvî'den (ö. 643/1245)'den yaptığı nakilde açıklamıştır. Buna göre İbn Hacer, iki şahitten maksadın, hıfz ve kitâbet olduğunu belirtmiştir.⁴² Şehâvî ise, iki şahitten maksadın, yazılı metnin Hz. Peygamber'in huzurunda yazıldığına şahitlik eden iki âdil kişi anlamında kullanıldığını söylemiştir.⁴³

³⁹ Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 56.

⁴⁰ Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 62, 113; Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1: 252.

⁴¹ Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 51; Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1: 252.

⁴² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9: 14-15.

⁴³ Ebü'l-Hasen Alemüddîn es-Şehâvî, *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikrâ*, thk. Abdüdayim el-Kâdî (Beyrut: Muessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1419/1999), 1: 302.

Zeyd b. Sâbit, Kur'ân'ı toplarken Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in belirlediği bu sağlam ve hassas yöntemi takip etmiştir. Bu ilkeler bağlamında Zeyd, Hz. Peygamber'in huzurunda yazılan metinlere ve insanların hafızalarındaki ezberlerine itimat ederek Kur'ân'ı derleme işine koyulmuştur.⁴⁴ O, işte bu sağlam esaslar çerçevesinde Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve sahâbenin ileri gelenlerinin gözetiminde ümmetin icmâsı ile Kur'ân'ı iki kapak arasında derlemiştir. Zeyd'in derlemiş olduğu bu mushaf, büyük bir hüsn-ü kabüle mazhar olmuştur. Çalışmayı, önce Hz. Ebû Bekir kendi uhdesine almış, sonra Hz. Ömer muhâfaza etmiştir. Hz. Ömer'in vefatı üzerine bu sayfalar kızı Hz. Hafsa'ya intikâl etmiştir. Nihayet Hz. Osman bu nüshaları ondan istetmiş ve mushafları istinsâh ederken bunu esas almıştır. Sonra tekran ona teslim etmiştir.⁴⁵

Zürkânî'ye göre, Zeyd b. Sâbit'in derlediği bu mushaf, belli özellikleri kendisinde barındırmıştır: Bunlardan birincisi bu sayfalarda tilâveti neshedilmemiş âyetlerle yetinilmesidir. İkincisi ümmetin bu mushafın mütevâtirliği hususunda icmâ etmesidir. Üçüncüsü ise bu mushafın Kur'ân'ın kendisiyle nâzil olduğu “yedi harfi”⁴⁶ içermesidir.⁴⁷

Zürkânî'ye göre, Kur'ân'ın iki kapak arasında zikredilen bu tarz ve özelliklerde Hz. Ebû Bekir'den önce başka birisi tarafından toplandığı bilinmemektedir. Bu durum sahâbenin daha önce yazdıkları;

⁴⁴ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 252.

⁴⁵ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 253.

⁴⁶ Ahuruf-i seb'a hakkında yapılan tartışmalarla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. Abdurrahman Çetin, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kirâatler* (İstanbul: Ensâr Yay. 2010); Kerim Buladı, “Klasik Tefsir Mukaddimelerinde Yedi Harf Meselesi ve Yorumları”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2, sy. 2 (2016): 113-139.

⁴⁷ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 253.

kendilerine mahsus olan mushaf veya sayfaların bulunduğu gerçeği ile çelişmez. Bazı kaynaklarda geçen “Hz. Ali, Hz. Peygamber’den sonra Kur’ân’ı ilk cem’ eden kişidir”⁴⁸ sözü bu kapsamda değerlendirilmelidir. Bu ve benzeri rivâyetler⁴⁹ Hz. Ali veya diğer sahâbîlerin Kur’ân’ı bir mushafta yazdıklarını ortaya koyar. Ancak bu mushaf kendisi hakkında icmâ edilmiş sıfatını taşımadığı gibi Hz. Ebû Bekir döneminde derlenen mushafın özelliklerini de barındırmaz. Doğrusu bunlar kişisel mushaflar olup ne Hz. Ebû Bekir’in derlediği mushaf gibi güvenlidir ne de onun vasıflarına sahiptir. Her ne kadar bu mushaflar varlık düzlemine daha önce çıksa ve zaman bakımında daha önce yazılmış olsalar da Hz. Ebû Bekir’in cem’i her halükârda türünün ilkidir. Zürkânî, Hz. Ali’nin şu sözüne işaret eder: “Mushaflar konusunda en büyük mükafat Hz. Ebû Bekir’e aittir. Allah’ın rahmeti

⁴⁸ İmâmiyye Şîası’nda genel yaklaşım Allah Rasûlü’nün ahirete irtihâlinden sonra Kur’an’ı ilk cem’ ve tertib eden kişinin Hz. Ali olduğu yönündedir. Mesala bu hususta Küleynî’de geçen ve Muhammed Bâkır’a dayandırılan bir rivâyet şu şekildedir: “Câbir’in, Ebû Ca’fer’den -Muhammed b. Bâkır- işittiğine göre, o şöyle demiştir: İnsanlardan her kim, Kur’an’ın tamamını -nâzil olduğu şekliyle- cem’ ettiğini söylerse, o yalancıdır; zira onu -Allah’ın inzâl buyurduğu şekliyle- ilk cem’ ve hıfz eden kimse Hz. Ali ve ondan sonraki gelen imamlardır.” Bk. Muhammed b. Ya’kûb Küleynî, *Furû’u’l-kâfi*, nşr. Âlî Ekber el-Ğıfârî (Tahrân: Dâru’l-Kütübî’l-İslâmiyye, 1388/1968), 1: 228. Yine Kummî’de geçen ve Muhammed Bâkır’a dayandırılan bir rivâyete göre, “Hz. Peygamber’in Ehl-i beyt’i dışında hiçbir kimse Kur’an’ı cem’ etmemiştir.” Bk. Ebû’l-Hasan Ali b. İbrâhim Kummî, *Tefsîru’l-Kummî*, thk. Tayyib Musevî (Kum: Dâru’l-Huce 1426/2005), 2: 405. Üstelik bu derleme işini o, Hz. Peygamber’den aldığı bir vasiyet üzerine gerçekleştirmiştir. Bk. Hâdî Ma’rifet, *et-Temhîd fi ‘ulûmi’l-Kur’ân* (Beyrût: Dâru’t-Ta’ârufi li’l-Matbûât, 1432/2011) 1: 292.

⁴⁹ İlgili rivâyetlerin geçtiği bazı kaynaklar için bk. Ahmed b. İshâk el-Ya’kûbî 284, *Târihu’l-Ya’kûbî*, (Beyrut: Dâr-u Sâdır, 1432/2011), 2: 135; Sicistânî, *Kitâbü’l-Mesâhif*, 59; Ebû’l-Ferec Muhammed b. İdris en-Nedim, *el-Fihrist*, nşr. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1417/1997), 45-46; Ebû’l-Huseyn İbn Fâris el-Kazvîni, *es-Sâhibî fi fihri’l-lügati’l-Arabiyye ve mesâilihâ ve süneni’l-Arabi fi kelâmihâ*, nşr. Muhammed Ali Beydûn (y.y.: 1418/1997), 151; Süyûtî, *el-İtkân*, 1: 216.

onun üzerine olsun. O, Kur'ân'ı iki kapak arasında ilk toplayan kişidir.”⁵⁰

Kaynakların bize nakletmiş olduğu rivâyetler bütüncül olarak gözden geçirildiğinde Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'ân'la ilgili resmî anlamda ilk cem' faaliyetinin yapıldığı net olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun yanı sıra başta Hz. Ali olmak üzere⁵¹ farklı sahâbîlerin kendilerine ait bir mushaf derlemiş olmaları kuvvetle muhtemel gözükmektedir. Ancak gerek Hz. Ali'ye nispet edilen mushaf gerekse diğer sahabîlerin özel mushafı kişisel birer mushaf olup, Hz. Ebû Bekir'in cem' ettirdiği mushafın resmîyet ve otoritesine sahip olmamışlardır. Zaten Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir'in derlemiş olduğu mushafıla ilgili açık ifadesi bunu destekler niteliktedir.

2.3. Cem'in Son Aşaması: Mushafın Hz. Osman Döneminde Çoğaltılması

Kur'ân'ın kitâbet yoluyla toplanmasının en önemli ve son aşaması ise Hz. Osman döneminde olmuştur. Hz. Osman döneminde fetihler artmış, İslâm coğrafyasının sınırları genişlemiş, Müslümanlar farklı bölgelere dağılmış ve Kur'ân öğretimine ihtiyaç duyan yeni bir nesil yetişmiştir. İnsanlar kendi bölgelerinde, tanınmış olan sahabîlerin kırâat ve mushaflarını esas alarak Kur'ân tilâvet etmişlerdir. Şamlılar Übeyy b. Ka'b (ö. 33/654) ve Ebü'd-Derdâ'nın (ö. 32/562), Kûfeliler

⁵⁰ Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 49. İlgili rivâyet metni şu şekildedir: «أَعْظَمَ: عَنْ عَلِيٍّ قَالَ: «النَّاسُ أَجْرًا فِي الْمَصَاحِفِ أَبُو بَكْرٍ فَإِنَّهُ أَوَّلُ مَنْ جَمَعَ بَيْنَ اللُّوْحَيْنِ»

⁵¹ Hz. Ali'ye ait olduğu iddia edilen (aslında onun Yemen Valisi'nin çocuklarına ait olduğu tahmin edilen) ve Yemen'in başşehri San'a'da bulunan mushaf neşredilmiştir. Bu mushafın da gerek sûre, gerekse sûreler içindeki âyet düzeni ve sıralaması açısından mevcut mushaflardan herhangi bir farkının bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu hususta bk. Tayyar Altıkulaç, *Hz. Ali'ye Nispet Edilen Mushaf-ı Şerîf (San'a Nushası)* (İstanbul: IRCICA, 1432/2011), 153; Tayyar Altıkulaç, “Hz. Ali ve İlk Mushaf Nushaları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2012): 24.

Abdullah İbn Mes'ûd'un (ö. 32/652), Basralılar Ebû Musû el-Eş'arî'nin (ö. 42/662) kıraatlerine⁵² tabi olmuşlardır. Harflerin edâsı ve kırâat vecihleri konusunda ayrılıkların ve çekişmelerin kapısını aralayacak şekilde farklılıklar ortaya çıkmıştır. Sonunda bu çekişmeler Müslümanların birbirlerini tekfir etmesine kadar varmıştır.⁵³ Zürkânî, İbn Ebî Dâvûd'un *el-Mesâhif* adlı eserinden nakilde bulunarak insanların bu dönemde harflerin edâsı ve kırâat vecihleri konusunda düştükleri ayrılıkları şu şekilde aktarmaktadır: “Hz. Osman’ın hilâfeti sırasında Kur’ân muallimlerinden biri bir kıraati, bir başkası farklı kıraati öğretiyordu. Bu sebeple öğrenciler birbirleriyle karşılaştıklarında aralarında tartışma çıkıyor, bu tartışma hocalara kadar sirâyet ediyordu. Münakaşalar esnasında birbirlerinin kırâatini inkâr edenler, hatta birbirlerini tekfir edenler bile bulunuyordu. Durum Hz. Osman’a ulaştınca bir hutbe irâd ederek şunları söyledi: ‘Siz benim yanı başımda bile Kur’ân kırâati hakkında ihtilâf ediyorsunuz, benden uzak şehirde olanlar daha şiddetli ihtilâfa düşeceklerdir. Ey Muhammed ashâb! Birleşin ve insanlara bir imam mushafı yazınız.’”⁵⁴

Bütün bunlara farklı bölgelerde yaşayan insanların “yedi harf” ruhsatını⁵⁵ bilmemeleri ve aralarında çıkan ihtilaf ve derin ayrılıklarda müracaat edecekleri kuşatıcı bir mushafın olmaması eklenmelidir.

⁵² İsmi geçen geçen sahâbiler daha önceki süreçlerde bu bölgelere Kur’an muallimi olarak gönderilmişlerdir. Bk. Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 71.

⁵³ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 255.

⁵⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi'ul-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*, thk. Abdülmuhsin et-Türkî (b.y.: Dâr-u Hıcr, 1412/2001), 1: 57; Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 95; Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 255-256.

⁵⁵ Bilindiği üzere, bir ruhsat ve kolaylık olmak üzere, Kur'an'ın çeşitli kabilelerin lehçelerine göre okunmasına imkân tanıyan “yedi harf” ruhsatı, Kur'an'ın halk kesimine kadar ulaşmasına yardımcı olmuş, buna bağlı olarak İslam'ın yayılmasına vesile olmuştur. Bu hususta bk. Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'an*, nşr. İbrahim Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.y.), 31-32. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 22.

Müslümanlar arasındaki bu münâkaşalar daha çok farklı bölgelerde yaşayan insanların savaş ve benzeri sebeplerde bir araya geldikleri ortamlarda zuhûr etmiştir. Azerbaycan ve Ermenistan seferlerine katılmakta olan Suriyeli ve Iraklı Müslüman askerler arasında cereyan etmiş olan farklı okuma biçiminden kaynaklı tartışmalar, bunun bir örneğini teşkil etmektedir. Zürcânî'nin aralarında Buhârî'nin de yer aldığı kaynaklardan aktardığı⁵⁶ rivâyete göre, burada, İslâm ordusu bünyesinde yer alan Müslüman askerler arasında Kur'ân kıraatine yönelik ihtilâf yaşanmıştır. Bu münakaşa öyle bir noktaya gelmişti ki insanlar okuyageldikleri kendi kırâatlerinin daha üstün olduğunu iddia etmekle kalmamış, birlerini tekfir edecek derecede ileri gitmişlerdir. Bu durum Huzeyfe b. el-Yemân'ı (ö. 36/656) endişeye sevk etmiştir. Hz. Osman'a gelerek, ümmetin yahudi ve hıristiyanların kitaplarında düşmüş oldukları ihtilâfa düşmeden çözüm için acilen harekete geçmesi gerektiğini söylemiştir. Bütün bu sebepler ve olaylardan dolayı Hz. Osman, Müslümanlar arasındaki fitne ateşini söndürmek ve kıraat ihtilaflarına bir sınır koymak için, sahabeden ileri gelenlerin görüşlerine de başvurarak, Hz. Ebû Bekir döneminde derlenen mushafları çoğaltıp belli bölgelere göndermeye, bunların dışındaki mushafların yakılmasına karar vermiştir. Hz. Osman, Hz. Ömer'den Hz. Hafsa'ya intikal eden Kur'an sayfalarını istetmiştir. Aralarında Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. ez-Zübeyr (ö. 73/692), Saîd b. el-Âs (ö. 59/679) ve Abdurrahmân b. Hâris'in (ö. 43/663) olduğu biri ensardan, üçü Kureys kabilesine mensup dört kişilik⁵⁷ komisyona Kur'ân nüshalarını

⁵⁶ Ebû 'Ubeyd, *Fedâilü'l-Kur'an*, 282; Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'an", 8; Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 88, 9; Dâni, *el-Mukni*, 14-16; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 7.

⁵⁷ Kimi kaynaklarda mushafı çoğaltmakla görevlendirilen komisyonun on iki kişiden oluştuğu ve bunların arasında Übeyy b. Ka'b'ın da bulunduğu bilgisi yer almaktadır.

çoğaltmalarını emretmiştir. Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'ân'ın toplandığı bu sayfalar, aralarında Zeyd b. Sâbit'in de bulunduğu dört kişilik komisyon tarafından çoğaltılmıştır.⁵⁸

Kaynakların belirttiğine göre Hz. istinsâh heyetini tespitinde dilde fesâhati, kitâbette güzelliği esas almıştır. Bu çerçevede Hz. Osman sahabeye, dili en fasih olan ve yazısı en güzel olan kimseyi sormuştur. Sahabe, dili en fasih kimse olarak Saîd b. Âs'ı, yazısı en güzel kimse olarak ise Zeyd b. Sâbit'i teklif etmişlerdir. Bu tespitin ardın Hz. Osman, âyetleri Saîd'in okuyup Zeyd'in yazmasını emretmiştir.⁵⁹

Zürkânî'ye göre Hz. Osman'ın çoğaltma konusunda belirlediği kriterlerden biri komisyona verdiği şu talimat olmuştur: “Zeyd b. Sâbit ile Kur'ân'ın herhangi bir yerinde ihtilâfa düşerseniz, onu Kureyş lehçesiyle yazın. Zira Kur'ân Kureyş lehçesi ile inmiştir.”⁶⁰ Komisyon üyeleri bu talimat çerçevesinde sayfaları mushaflar halinde çoğaltınca, Hz. Osman Hafsa'ya onu geri göndermiş, çoğaltılan mushafları İslâm

Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9: 19; Ebû Muhammed Bedruddîn el-'Aynî, *'Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, t.y.), 18: 281; Süyûtî, *el-İtkân*, 1: 239; Kastallânî, *İrşâdü's-sâri*, 449; Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1: 257.

⁵⁸ Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1: 255-256.

⁵⁹ Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Numeyrî, *Târihu'l-Medîne*, thk. Alî Muhammed Dendel-Yâsin Sa'düddîn Beyân (b.y.y: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1417/1996), 2: 118; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9: 19. Kaynaklar, Saîd b. el-Âs için, lehçesi Hz. Peygamber'in diline en fazla benzeyen kişi olarak nitelendirmektedir. Bu sebeple Kur'an'ın Saîd'in telaffuzunu dikkate alarak yazıldığı belirtilmektedir. Bk. Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 102; Ebû Şâme Şihâbüddîn el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz*, nşr. Tayyâr Altıkulaç (Beyrut: Dâr-u Sâdir, 1395/1975), 65; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-müşâhîr ve'l-a'lâm*, nşr. Beşşâr Marûf, (y.y.: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1423/2003), 2: 497.

⁶⁰ Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 88-9; Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1: 259. “Yedi harf” hadisi de dikkate alınınca, Hz. Osman'ın “Kur'an, Kureyş lehçesine göre inmiştir” sözüyle işaret ettiği mânanın “Kur'an'ın ilk nüzûlünün Kureyş lehçesine göre olduğu” veya “Kur'an'ın çoğunun bu lehçeye göre indiği” şeklinde anlaşılması daha uygun düşmektedir. Bk. Ebû Şâme *el-Mürşidü'l-vecîz*, 69, 92.

beldelerine sevk ederek bunun dışında kalan mushafların yakılmasını emretmiştir.⁶¹

Hiz. Osman'ın çoğaltıp belli merkezlere gönderdiği bu mushaflar, şu vasıflarıyla temâyüz etmiştir: Mushaflar farklı kırâat vecihlerini ve yedi harfi ihtiva edecek şekilde noktasız ve harekesiz olarak yazılmışlardır.⁶² Ayrıca bir hattın göstermediği kırâat vecihleri, farklı mushaflara dağıtılmak suretiyle yazılmıştır. Tilâveti mensuh olan ve arza-i ahîrede kesinlik kazanmayan âyetler dikkate alınmamıştır. Bu nüshalar, sahabenin bir kısmının şahsî mushafına bir manayı açıklamak için yazdığı, Kur'ân olmayan her türlü ziyâdeliklerden arındırılmıştır.⁶³

Mushafta âyet ve sûrelerin tertibininin tevkîfi olup olmadığına gelince, ümmet Kur'ân âyetlerinin bugün mushafta gördüğümüz hâli ile tertip edildiği hususunda hem fikirdir. Tertip işi de Hiz. Peygamber'in Allah'tan aldığı bilgiye göre yapılmıştır, dolayısıyla âyetlerin tertibi tevkîfidir. Bu hususta ictihâdda bulunmak ve fikir beyan etmek gereksizdir.⁶⁴ Mushafta sûrelerin tertibinde ise farklı görüşler ortaya

⁶¹ Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 260.

⁶² Zürcânî, İbn Cerir et-Taberî ve onun yolunda gidenlerin yedi harfle ilgili ileriye sürmüş oldukları görüşe karşı çıkmıştır. Bu görüşe göre, "yedi harf, İslâm'ın ilk yıllarından Hiz. Osman'ın hilâfetinin başlangıcına kadarki süreçte söz konusudur. Daha sonra Hiz. Osman önderliğinde İslâm ümmeti, Müslümanları birleştirmek gayesiyle yedi harf içinden sadece birisi ile yetinmeyi uygun görmüşlerdir. Bu sebeple onlar, bir harfi dikkate almış diğerlerini terk etmişlerdir. Hiz. Osman da çoğalttığı mushafları, ümmetin kalmasını istediği harf ile istinsâh ettirmiştir." Bk. Taberî, *Câmi'ul-beyân*, 1: 59-60; Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-İbâne 'an me'âni'l-kur'ât*, thk. Abdülfettâh İsmail Şelebî (Kahire: Dâru Nehdati Mısır, ts.), 43. Zürcânî'ye göre, bu görüş zayıf ve temelsizdir. Şöyle ki mushaflar farklı kırâat vecihlerini ve yedi harfi ihtiva edecek şekilde noktasız ve harekesiz olarak yazılmıştır. Ayrıca bir hattın göstermediği diğer vecihler, farklı mushaflara dağıtılmak suretiyle kaleme alınmıştır. Böylelikle çoğaltılan mushafların hepsi dikkate alınınca, yekün olarak yedi harfin tamamını kapsadıkları ortaya çıkmaktadır. Bk. Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 169, 171-178, 260-261.

⁶³ Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 260-261; Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi* (İstanbul: İFAV Yay., 1997), 153.

⁶⁴ Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 346.

çıkıştır. İctihâdî olduğunu söyleyenler olduğu gibi tevkîfî olduğunu söyleyenler de olmuştur.⁶⁵ “Bazı sûrelerin tertibi tevkîfî, bazı sûrelerin tertibi ise sahabenin ictihâdına dayanmaktadır”, şeklinde uzlaştırmacı üçüncü bir görüş daha mevcuttur. Zürkânî’ye göre, önde gelen âlimlerin de benimsediği bu son görüş, en isabetli görüştür.⁶⁶

Hiz. Peygamber, Ebû Bekir ve Hiz. Osman dönemlerinde yapılmış olan cem‘ faaliyetleri mukâyese ettiğimiz zaman şu hususlar ön plana çıkmaktadır:⁶⁷

Hiz. Peygamber döneminde Kur‘ân‘ın toplanması; onun yönlendirmesine göre âyetlerin sûre içerisindeki özel konumlarına yerleştirmekten ibaret olmuştur. Ancak o dönemde âyetler ulaşılabilen yazı malzemelerine dağınık halde yazılmış, farklı gerekçelerle Kur‘ân, genele yönelik bir şekilde iki kapak arasında bir araya getirilmemiştir. İtimat hafızaya olmuştur.

Hiz. Ebû Bekir döneminde gerçekleştirilen cem‘ faaliyetinde, hafızalarda ve farklı malzemelerde dağınık halde bulunan vahiy malzemeleri iki kapak arasında kayıt altına alınmış, âyetlerin zayi olmasının önüne geçilmiştir.

Hiz. Osman döneminde gerçekleştirilen cem‘/istinsâh faaliyetinde ise Hiz. Hiz. Ebû Bekir mushafı referans alınarak tüm sahîh kıraat birikimi bir mushaf (imâm) aktarılmış ve bundan birçok mushaf çoğaltılmıştır. Bu dönemde yapılan cem‘ faaliyetindeki amaç, farklı okuyuş biçimlerine yönelik kıraat ihtilaflarını ortadan kaldırmak, Müslümanları bir mushaf etrafında birleştirerek Allah‘ın kitabını değişiklik ve tahriften korumak olmuştur.

⁶⁵ Konu hakkında ileriye sürülen fikirler için bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1: 256-257.

⁶⁶ Zürkânî, *Menâhilü‘l-‘irfân*, 1: 356-356.

⁶⁷ Bu hususta bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1: 235; Zürkânî, *Menâhilü‘l-‘irfân*, 1: 262-263.

2.3.1. Hz. Osman'ın İstinsâh Ettirdiği Mushafların Sayısı

Zürcânî'ye göre, istinsâh edilen mushafların sayısı ve gönderildiği merkezlerle ilgili de farklı rakamlar dile getirilmiştir. Ebû Hâtim es-Sicistânî, yedi adet istinsah edildiğini, bir tanesinin de Medine'de tutulduğunu kaydetmiştir.⁶⁸ Mekkî b. Ebû Tâlib (ö. 437/1045) kaynaklarda yedi veya beş nüsha çoğaltıldığının dile getirildiğini, ancak yedi nüsha yazıldığını rivâyet edenlerin daha çoğunlukta olduğunu belirtmiştir.⁶⁹ Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053), dört nüsha çoğaltılmış olmasını daha sahih bulmuş ve bunu umumun görüşü olarak zikretmiştir.⁷⁰ İbnü'l-Cezerî, mushafların sayısını sekiz olarak kaydetmiştir. Buna göre Hz. Osman, Kûfe, Basra, Şam, Mekke, Medine, Yemen ve Bahreyn'e birer tane göndermiş, bir tanesini de kendi nezdinde tutmuştur ki ona "el-İmâm" denmiştir.⁷¹ Zürcânî'ye göre sekiz olarak ifade edilen mushafların beşi hakkında ittifak söz konusudur. Bunlar, Medine, Kûfe, Basra, Şam ve Hz. Osman'a özgü Medine mushafıdır. Üçü hakkında ise ihtilaf söz konusudur. Bunlar, Mekke, Bahreyn ve Yemen mushaflarıdır.⁷² İbn Âşir (ö. 1040/1631)⁷³ Hz. Osman'ın Mekke, Basra, Şam ve Kûfe'ye birer nüsha gönderdiğini, bir tanesini Medine halkı için ayırdığını, "İmâm mushafı" diye ifade edilen diğer bir nüshayı ise kendi nezdinde tuttuğunu ileri sürmüştür

⁶⁸ Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 133.

⁶⁹ Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-İbâne*, 65.

⁷⁰ Dânî, *el-Mukni'*, 19.

⁷¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 7.

⁷² Zürcânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1: 403.

⁷³ İbn Âşir el-Fâsî, aslen Endülüslü kırâat ve fıkıh âlimidir. *Fethu'l-ennân el-mervî bi mevridi'z-zamân* adlı resmü'l-mushafâ dair bir eseri bulunmaktadır. Muhammed Eroğlu, "İbn Âşir el-Fâsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 19 (İstanbul: TDV Yay., 1999), 330-331.

ki,⁷⁴ Zürkânî'ye göre mushafların sayısını altı olarak belirten bu görüş kabule en yakın görüştür. Bu ifadelerden her hâlükârda Hz. Osman'ın İslâm ümmetinin ihtiyacını karşılayacak, fitne ateşini söndürecek sayıda mushaf çoğalttığı anlaşılmaktadır. Mushafların sayısını tespit etmede büyük fayda bulunmamaktadır. Âlimlerin mushafların sayısını belirleme hususunda delillerin el verdiği ölçüde farklı görüşler ileriye sürmesi doğal karşılanmalıdır.⁷⁵

2.3.2. Hz. Osman'ın İstinsâh Ettirdiği Mushaflarının Âkıbeti

Hz. Osman'ın çoğaltıp dönemin belli merkezlerine gönderdiği mushafların âkıbeti meselesi, Kur'ân tarihinin merak edilen ve haklarında pek çok şeyler söylenen meselelerinden birini oluşturmaktadır.⁷⁶

Bugün Hz. Osman'a nispet edilen mushafların yerini tespit etmek bir yana var oldukları konusunda bile elimizde kesin bilgi ve delil bulunmamaktadır. Bu hususta bildiğimiz tek şey, İbnü'l-Cezerî'nin kendi yaşadığı dönemde, Şam mushafını gördüğü ve Mısır'da başka bir mushafın varlığına şâhit olduğu bilgisidir.⁷⁷

⁷⁴ Abdülvâhid İbn Âşir el-Endülüsî el-Mağribî, *Fethu'l-mennân el-mervî bi mevridi'z-zamân*, dirâse ve tahkik Abdülkerim Bûgazala (b.y.y: Dâr-u İbn Hafsa, 1436/2016), 1: 438.

⁷⁵ Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1: 403.

⁷⁶ İstinsâh edilen mushafların sayısı ve akıbeti hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Maşalı, *Kur'an'n Metin Yapısı*, s. 80-111; Mustafa Altundağ, "İstanbul Topkapı Mushafı Hz. Osman'a mı Aittir", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* sy. 1 (Bahar 2002): 53-87.

⁷⁷ Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1: 404. İbnü'l-Cezerî, farklı kırâat vecihlerini tahlil ederken, bu okuyuşa destek mahiyetinde, Emevî Camii'nde bulunan Şam Mushafı'nda ve Mısır'da bulunan mushafta kendisinin de benzer şekilde gördüğünü dile getirir. Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 447, 452, 455, 456, 458; 2: 337, 246, 451, 346.

Mısır'da yazma eserlerin bulunduğu kütüphanelerde yer alan tarihî mushafların Hz. Osman'ın istinsâh ettirdiği mushaflar olduğu söylenmiştir. Zürcânî, eldeki veriler ışığında bu mushafların Hz. Osman'a nisbeti hususuna kuşkululu yaklaştığını dile getirmiştir. Kahire nüshasının ise büyük bir ihtimalle daha sonraki süreçlerde Hz. Osman mushaflarından birisinin yazısı esas alınarak çoğaltılmış olabileceğini belirtmiştir.⁷⁸

Hz. Osman'ın istinsâh ettiği mushafların hiçbirinin günümüze kadar ulaşmaması, Kur'ân'ın mevsûkiyetine ve mütevâtirliğine hâlel getirecek bir durum değildir. Zira Kur'ân, sika bir kişinin sika bir kişiden, bir imâmın başka bir imâmdan, nakil ve telakkî esasına göre öğrenilmiştir. Ayrıca Hz. Osman'ın istinsâh ettirdiği resm-i Osmânî tarzı dikkate alınarak her dönemde ve her coğrafyada binlerce mushaf çoğaltılmıştır. Hepsinde de resm-i Osmânî muhâfaza edilmiştir.⁷⁹

3. Mushafta Tahrif İddiası

Zürcânî'nin cem' u'l-Kur'ân bağlamında üzerinde önemle durduğu konulardan birisi de mushafta tahrif iddialarıdır. Zira, Kur'ân'ın mevsûkiyetine gölge düşürecek bu tür söylemler, özellikle müsteşrikler tarafından da öteden beri dile getirilen bir husus olmuştur.⁸⁰

Gulât-ı Şîa'nın⁸¹ bir kısmı, Kur'ân'ın cem'i sırasında Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın Kur'ân'ı tahrif ettiklerini, özellikle Ehl-i beyt

⁷⁸ Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 405.

⁷⁹ Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 405.

⁸⁰ Konuyla bilgi geniş bilgi için bk. Abdurrahman Çetin, "Kur'an Kırâatlarına Yönelik Oryantalist Yaklaşımlar", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi (Oryantalizm Özel Sayısı)* 2, sy. 3 (2002): 65-106;

⁸¹ "Gâlf"nin çoğulu, "ğulât" şeklindedir. "Haddi aşmak, aşırıya gitmek" manasına gelen "ğulûv" kökünden türemiştir. "Ehlü'l-Ğulûv" ve "ashâbu'l-ğulûv" terkipleri itidâl çizgisini aşanlar için kullanılan bir terimdir. Kelâm ve mezhepler tarihi

ve imamların fazileti, Hz. Ali'nin velâyetini ilgilendiren birçok sûre ve âyeti tahrif ederek mushaftan çıkardıklarını iddia etmişlerdir. Zürkânî'ye göre bu meyanda çok sayıda örnek vardır.⁸² Ancak, bu temelsiz iddialar bizzat Şîa'nın mutedil âlimleri tarafından reddedilmiştir.⁸³ Onlar, bu tür saçmalıklardan uzak durmuşlar, aynı mezhepten olmalarına rağmen bunlara karşı çıkmışlardır. Tabersî (ö. 548/1154) onlardan biridir. O, *Mecme'u'l-beyân* adlı eserinde bu iddialara cevap vermiştir. Onun bu husustaki görüşleri özetle şu şekildedir:

Kur'ân'da fazlalık ve eksikliğin bulunduğu yöneltik ortaya atılan iddialar, te'vili mümkün gözükmeyen çirkin yakıştırmalardır. Çünkü onda ziyadelik iddiası, icmâen reddedilmiştir. Kur'ân'dan bazı

âlimlerince “ğâliyye”, imâmları beşeriyet derecesinden çıkarıp nübüvvet derecesine yükselten ve haklarında ulûhuyyet iddiasında bulunan gruplar olarak nitelendirilmiştir. Bk. Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yay., 2010), 99.

⁸² Zürkânî, konuyla ilgili şu örnekleri vermektedir. Hişâm b. Sâlim kanalıyla Ca'fer es-Sâdık'ın şöyle dediğini rivâyet etmişlerdir: “Cebrâil'in Hz. Peygamber'e getirdiği Kur'an, on yedi bin âyetten oluşmaktaydı.” Bk. Küleynî, *Furû'*, 2: 634. Muhammed b. Ebû Nasr (ö. 221/837), Ca'fer es-Sâdık'ın şöyle dediğini nakletmiştir: “Beyyine sûresinde Kureys'ten yetmiş kişinin babalarıyla birlikte isimleri tek tek yazılmıştı.” Küleynî, *Furû'*, 2: 631. Yine onların iddiasına göre, “Kur'an'da velâyet isminde bir sûre vardı. Bu sûre tamamen mushaftan çıkarılmıştır.” Ayrıca sahâbe, Ahzâb sûresindeki “وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ” “Allah, müminlere savaşta yetip arttı.” (Ahzâb 33/25.) âyetinde yer alan “بِعَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ” ibaresini âyet metninden çıkarmışlardır. Bir de “وَسَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا - أَلْ مُحَمَّدٌ حَقَّهُمْ - أَيَّ” “Ehl-i beyt'in haklarına zulmedenler, hangi akıbetlerle karşılaşacaklarını yakında göreceklerdir” (Şuara 26/227) şeklinde Ehl-i beyt'in haklarının gözetilmediğini ifade eden âyetteki “أَلْ مُحَمَّدٌ حَقَّهُمْ” ibaresi mushaftan düşürülmüştür. Zürkânî'ye göre, bunların örneklerini artırmak mümkündür. Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 280. Bu ve benzeri rivâyetlerin bir kısmı için ayrıca Bk. Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 1: 22.

⁸³ Konuyla ilgili müstakil olarak yazılmış eserlerin bir kısmı için bk. Muhsin Hakîm et-Tabâtabâî, *Bürhân'ala'ademi tahrîfi'l-Kur'an* (Tahran: Mustafâ, 1374/1955); Rasûl Ca'feriyan, *Ükzûbatü tahrîfi'l-Kur'an beyne's-Şîa ve's-Sünne* (Kum: Mümessiliyyetü'l-İmâm, 1993); Hâdî Ma'rifet, *Siyânetü'l-Kur'an mine't-tahrîf* (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1428/2007).

şeylerin eksiltildiği iddiasına gelince, mezhepdaşlarımızdan bir topluluk ve *haşeviyye-i âmme*'den⁸⁴ (ehl-i sünnet) bir grup tarafından Kur'ân'da değiştirme ve noksanlık bulunduğu hakkında rivâyetler nakledilmiştir. Mezhepdaşlarımızın ileri gelen âlimlerine göre sahih olan görüş, tahrife dönük iddianın doğru olmadığı yönündedir.⁸⁵

Zürcânî'ye göre, mushafta tahrife yönelik böylesi bir durum vaki olsaydı, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'dan sonra hilâfet makamına geçen Hz. Ali'nin bu işe müdahil olup Kur'ân'ı düzeltme yoluna gitmesi gerekirdi. Bilakis, Hz. Ali'nin kendi diliyle Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'ân'ın toplanmasını, Hz. Osman döneminde de çoğaltılmasını takdir edip onaylaması, bu iddiaların boş olduğunun en büyük kanıtlarından biridir.⁸⁶

⁸⁴ *Haşvîyye*, daha çok dinî konularda akıl yürütmeyi reddedip sadece rivâyetin olması gerektiğine inanan ve özellikle ulûhiyyet meselelerinde naslar arasında bağlantıyı kuramayarak teşbih ve tescîme kadar ifrât yaklaşımlarda bulunan gruplar için kullanılan bir kavramdır. Bunlar tarihi süreç içerisinde “ashâbu'l-ahbâr”, “ehlü'l-ahbâr”, “ehlü'l-hadîs”, “ashâbü'l-hadîs” gibi değişik isimlerle de zikredilmiştir. Benzer isimler aynı anlayışa sahip olan hem İmâmiyye şîası hem Ehl-i sünnet fırkaları için kullanılmıştır. Muhammed Abdülhasan Muhsin Garavî, *Mesâdiru'l-istinbât beyne'l-usûliyyîn ve'l-ahbâriyyîn* (Beyrut: Dâru'l-Hâdî, 1992/1412), 51; Mazlum Uyar, *İmâmiyye Şîası'nda Düşünce Ekolleri -Ahbârilik-* (İstanbul: Ayışığı, 2000), 66.

⁸⁵ Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 281. Zürcânî, tahrif iddiasının reddi bağlamında Tabersî'nin şu açıklamalarına da yer verir: “Kur'an'ın mütevâtir olarak naklinin doğruluğunu bilmek; şehirleri, önemli hâdiseleri, büyük olayları, meşhur kitapları ve şiirleri bilmek kadar yakîn olduğu; hatta bunların hiçbirinin Kur'an'ın sıhhat bakımından ulaştığı seviyeye ulaşamamıştır. Zira Kur'an, nübüvvet mucizesi, şer'î hükümlerin ve dinî ilimlerin kaynağıdır. Bu sebeple Müslüman âlimler, Kur'an'ın muhafazasında ve hıfzında en yüksek derecede titizlik göstermişlerdir. Onlar; Kur'an'ın i'rabı, kırâati, âyet ve hatta harflerinin sayısına varıncaya kadar onda bulunan her türlü detayı dikkatle incelemişler ve bunun bilgisini elde etmişlerdir. Dolayısıyla bu kadar inâyet ve özen gösterilen, kaydı, zabtı ve koruması yönünde ciddi çabalar sarfedilen Kur'an'ın değiştirilmesi yahut ondan bazı şeylerin eksiltilmiş olması nasıl mümkün olabilir?” Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 280. Krş. için bk. Tabersî, *Mecme'u'l-bevân*, 1: 42.

⁸⁶ Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 281.

Açıkçası Zürkânî'nin dikkat çektiği bu husus Şîa'nın akl-i selim âlimlerince de dile getirilmiştir. Şeyh Müfid (ö. 413/1022),⁸⁷ Şerîf el-Murtazâ (ö. 436/1044),⁸⁸ Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö. 460/1067)⁸⁹ ve Tabersî⁹⁰ gibi Şîi-Usûlî geleneğin öncüleri olarak kabul edilen âlimler, bizzat kendi eserlerinde Şîa içerisinde bu düşünceye sahip olan gruplara işaret ederek onları eleştiriye tâbi tutmuşlar, Kur'an'ın lafız yönünden tahrif edildiğine yönelik rivâyetleri, haber-i vâhid olduğu, bu yüzden kesin hüccet ve bilgi değeri taşıyamayacağı gerekçesiyle reddetmişlerdir.

SONUÇ

Bu makalede, “cem'u'l-Kur'an” bağlamında Muhammed Abdülazim ez-Zürkânî'nin Kur'an'ın mushaflaşma sürecine ilişkin görüşleri incelenmiştir.

Kur'an âyetlerinin mushaf haline getirilip çoğaltılma süreçlerini ifade eden cem'u'l-Kur'an meselesi, Kur'an ve kıraat tarihinin en önemli konularından biri olmuştur. Literatürde “ezberlemek, derlemek, yazmak” gibi anlamlara gelen bu kavramla daha çok Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman dönemlerini dikkate alarak, vahiy malzemesinin hıfzı, kitâbeti ve bir araya getirilerek derlenmesi kastedilmiştir.

Kur'an ilk defa Hz. Peygamber döneminde ezber yoluyla cem' edilmiştir. Bu durum, Hz. Peygamber'in ümmîlere gönderilmiş ümmî bir peygamber olmasının zorunlu sonucudur. Buna, o dönemde yazı

⁸⁷ Bk. Garavî, *Mesâdiru'l-istinbât*, 43.

⁸⁸ Bk. Seyyid Murtazâ Razavî, *el-Bürhân fî 'ademi tahrîfi'l-Kur'an* (Beyrut: İrşâd li't-Tıbâa ve'n-Neşr, 1991), 239-261; Ca'feriyân, *Ükzûbetü tahrîf*, 117-121.

⁸⁹ Bk. Ebû Cafer Muhammed b. Hasen et-Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l Kur'an*, thk. Ahmed Habib Âmilî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1: 3-4.

⁹⁰ Bk. Tabersî, *Mecma'ul-beyân*, 1: 42-43.

malzemelerine ulaşmanın zor olması da eklenmelidir. Bu sebepten olsa gerek, hafızalardaki ezbere itimat, satırlardaki yazıya itimattan daha fazla olmuştur. Bu noktada Hz. Peygamber, Kur'ân'ın ilk hâfız ve muhâfızı olmuştur. Süreç sahâbeden farklı sayıdaki hâfızlarla desteklenmiştir.

Kur'ân'ın yazılmak suretiyle cem' faaliyetine gelince, bu süreç; Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman dönemleri olmak üzere üç aşamada gerçekleşmiştir. Bu dönemlerde yapılan cem' faaliyetleriyle ilgili şu hususlar dikkat çekmektedir.

Hz. Peygamber döneminde Kur'ân'ın toplanması; âyetlerin Hz. Peygamber'in direktifleriyle yazıya geçirilerek sûre içerisindeki özel konumlarına yerleştirilmesinden ibaret olmuştur. Bu dönemde âyetler, ulaşılabilen yazı malzemelerine dağınık bir şekilde yazılmak suretiyle Hz. Peygamber'in hanesinde korunmuştur. Şu kadar var ki Kur'ân, farklı gerekçelerle genele yönelik bir şekilde iki kapak arasında bir mushaf şeklinde bir araya getirilmemiştir. Bu şekildeki cem'in amacı, Kur'ân'ın güvenilirliğini artırmaktır. Zira o dönemde esas olan ezbere itimattır.

Hz. Ebû Bekir dönemindeki gerçekleştirilen derleme faaliyeti, hafızalarda ve farklı malzemelerde dağınık bulunan vahiy malzemelerinin bir mushafa yazılıp aktarılmasından ibaret olmuştur. Bu dönemde gerçekleştirilen eylemdeki temel sâik, yapılan savaşlarla hâfızların şehit düşmesi nedeniyle, vahiylerin bir kısmının kaybolması endişesidir. Bu sebeple Kur'ân, sağlam esaslar çerçevesinde ve ümmetin icmâsı ile iki kapak arasında kayıt altına alınmış, böylece âyetlerin zayi olmasının önüne geçilmiştir. Kendisi hakkında icmâ sıfatı taşınması ve güvenilirliği bakımından bu mushaf, türünün ilki olmuştur.

Hız. Ali ve farklı sahabîlere nispet edilen mushaflar, her ne kadar varlık düzlemine daha önce çıkmış ve zaman bakımından daha önce yazılmış olsalar da bunlar özel mushaflar olup, Hız. Ebû Bekir'in cem' ettirdiği mushafın resmîyet ve otoritesine sahip olamamışlardır. Ancak halifenin uhdesinde bulunan bu mushafın, genişleyen İslâm coğrafyasındaki tüm toplulukların erişimine uzak olması, ümmet için sorun sebebi olmuştur.

Hız. Osman döneminde gerçekleştirilen cem' /istinsâh faaliyeti ise Hız. Ebû Bekir mushafının referans alınarak sahîh kıraat birikimin bir mushafa (imam) aktarılması ve bundan birçok mushafın çoğaltılmasından ibarettir. Bu dönemde yapılan cem' deki temel sâik, farklı kıraat birikimlerinin özellikle şahsi mushafların içeriğinin sorun teşkil etmesi ve kıraat ihtilaflarından kaynaklanan bu durumun Müslümanlar arasında keskin ayrışmalara sebebiyet vermesidir. Denilebilir ki bu dönemde yapılan cem' faaliyetinin amacı, kıraat ihtilaflarını sınırlandırmak, fitne ateşini söndürmek, Müslümanları bir mushaf etrafında birleştirerek Allah'ın kitabını tahriften korumaktır.

Hız. Ebû Bekir ve Hız. Osman dönemindeki cem' faaliyetinde Zeyd b. Sâbit'in rolü önemlidir. Zeyd'in bu göreve tercih edilmesinde farklı sebepler bulunmakla birlikte, onun merkez şehir Medine'de yaşıyor olması ve "en güzel yazı yazan sahabî" olduğu yönündeki genel temâyülün bunda etkili olduğu anlaşılmaktadır. Zaten Hız. Peygamber döneminde de Zeyd'in vahiy katipliği görevinde bulunması bu durumu desteklemektedir.

Zürkânî, gerek Hız. Ebû Bekir döneminde cem' edilen ilk mushafın gerekse Hız. Osman döneminde istinsâh edilen mushafların, yedi harfin tamamını kuşattığı düşüncesindedir. O, Taberî ve onun yolundan gidenlerin ileriye sürmüş olduğu, Hız. Osman'ın istinsâhta altı

harfi terk edip bir harfle yetindiğine yönelik görüşleri zayıf ve temelsiz görmüştür. Ancak Hz. Ebû Bekir döneminde cem' edilen mushafta yedi harf meselesinin Müslümanlar arasında sorun teşkil ettiği düşünülürse, Hz. Osman döneminde çoğaltılan mushaflarda yedi harfin varlığına yönelik bu düşünce tartışmaya açık gözükmektedir.

Zürkânî, Kur'ân'ın mushaflaşma sürecine ilişkin sistematik bilgiler ortaya koymakla beraber bu hususta yeni bir çığır açamamıştır. O, geleneksel anlayışa itimadından dolayı olsa gerek, aslı kaynaklarda yer alan bazı rivâyetleri ya tevil etmiş yahut görmezden gelmiştir.

Bununla birlikte Zürkânî, Kur'ân'ın metinleşme sürecine ilişkin konuları akıcı bir üslûpla ele alması, geniş izâhatlarda bulunması, bu konuda zihinlerde oluşacak güncel şüphe ve tereddütlere cevap vermesi bakımından modern dönemdeki en önemli 'ulûmü'l-Kur'ân âlimi olarak addedilmektedir.

KAYNAKÇA

Akaslan, Yaşar. "Kur'ân'ın Cem 'i Meselesine Süyûtî Vechesinden Bir Bakış". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (Haziran 2020): 139-168.

Aliyyü'l-İmâm, Ahmed. *Tarih ve Dilbilim Kaynakları Işığında Kur'an'ın 10 Kıraati*. trc., Süleyman Gündüz. İstanbul: İnkılab Basım Yayım, 2010.

Altıkulaç, Tayyar. "Hz. Ali ve İlk Mushaf Nushaları". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2012): 5- 26.

Altıkulaç, Tayyar. *Hz. Ali'ye Nispet Edilen Mushaf-ı Şerîf (San'a Nushası)*. İstanbul: IRCICA, 1432/201.

Altundağ, Mustafa. "İstanbul Topkapı Mushafı Hz. Osman'a mı Aittir". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 2/1 (Bahar 2002): 53-87.

- Aydın, Zeynel Abidin. *Kur'an'ın Metinleşme Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- ‘Aynî, Ebû Muhammed Bedruddîn. *‘Umdetü’l-kârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-‘Arabî, t.y.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-. *el-İntisâr li’l-Kur’ân*. Muhammed ‘İsâm el-Kudât. Amman: Dâru’l-Feth, 1422/2001.
- Buladı, Kerim. “Klasik Tefsir Mukaddimelerinde Yedi Harf Meselesi ve Yorumları”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2, sy. 2 (2016): 113-139
- Ca’feriyân, Rasûl. *Ükzûbatü tahrîfi’l-Kur’an beyne’ş-Şîa ve’s-Sünne*. Kum: Mümessiliyyetü’l-İmâm, 1993.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd, *Tâcü’l-lüğa ve sıhâhu’l-‘Arabiyye*, nşr. Abdülğafûr ‘Attâr. Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 1407/1987.
- Çetin, Abdurrahman. “Kur’an Kırâatlarına Yönelik Oryantalist Yaklaşımlar”. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi (Oryantalizm Özel Sayısı)* 2/3 (2002): 65-106.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur’an-ı Kerîm’in İndirildiği Yedi Harf ve Kırâatler*. İstanbul: Ensâr Yayınları, 2. Basım, 2010.
- Dânî, Ebû ‘Amr Osmân b. Sa’îd. *el-Mukni’ fi resmi mesâhifi’l-emsâr*. nşr. Muhammed Sâdik Kamhâvî. Kahire: Mektebetü’l-Külliyâti’l-Ezheriyye, 2010.
- Demirci, Muhsin. *Kur’an Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1997.
- Ebû Şâme, Şihâbüddîn el-Makdisî. *el-Mürşidü’l-vecîz*. nşr. Tayyâr Altıkulaç. Beyrut: Dâr-u Sâdır, 1395/1975.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm el-Herevî. *en-Nâsîh ve’l-mensûh fi’l-Kur’âni’l-‘Azîz*. thk. Muhammed Sâlih el-Müdeyfir. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1418/1997.

- Ebû 'Ubeyd, Kâsım b. Sellâm el-Herevî. *Fedâilü'l-Kur'ân*. thk. Mervân el-Atiyye vd. Beyrut: Dâr-u İbn Kesîr, 1416/1995.
- Eroğlu, Muhammed. "İbn Âşir el-Fâsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/330-331. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Garavî, Muhammed Abdülhasan Muhsin. *Mesâdiru'l-istinbât beyne'l-usûliyyîn ve'l-ahbâriyyîn*. Beyrut: Dâru'l-Hâdî, 1992/1412.
- Gökdemir, Ahmet. "Hicrî I. Yüzyıl Kıraat İlmi Merkezleri". *Hicrî I. Asırda İslâmî İlimler -I-* içinde, ed. Hidayet Aydar vd. 779-791. İstanbul: Ensar Yayınları 2020.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. trc. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1414/1993.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslam'a Giriş*. trc. Cemâl Aydın. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Hamîdullah, Muhammed. *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*. trc. Salih Tuğ. İstanbul: İFAV, 1983.
- İbn Âşir, Abdülvâhid el-Endelûsî el-Mağribî. *Fethu'l-mennân el-mervî bi mevridi'z-zamân*. Dirâse ve tahkik Abdülkerim Bûgazala. y.y: Dâr-u İbn Hafsa, 1436/2016.
- İbn Ebû Dâvûd, Abdullah b. Suleymân es-Sicistânî. *Kitâbü'l-mesâhif*. thk. Muhammed b. Abduh. Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1423/2002.
- İbn Fâris, Ebü'l-Huseyn el-Kazvînî. *es-Sâhibî fî fikhi'l-lügati'l-'Arabîyye ve mesâilihâ ve süneni'l-'Arabi fî kelâmihâ*. nşr. Muhammed Ali Beydûn. y.y: 1418/1997.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhibbüddîn el-Hafîb. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1959.

- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik. *es-Sîratü'n-Nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sekâ vd. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2004.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*. nşr. İbrahim Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.y.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. en-Numeyrî. *Târîhu'l-Medîne*. thk. Alî Muhammed Dendel-Yâsin Sa'düddîn Beyân. y.y: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr*. thk. Muhammed Dabbâ'. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Âlemiyye, t.y.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İdris. *el-Fihrist*. nşr. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Tarih-i Kur'an*. İstanbul: Böre Yayınları, 1956.
- Kâsım Şulul, "Cem'u'l-Kur'an (Kur'an-ı Kerim'in Mushaf Hâline Getirilmesi)". *Siyer Araştırmaları Dergisi* 1 (Ocak-Haziran 2017): 11-55.
- Kastallânî, Muhammed, *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Mısır: Matba'atü'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 1323/1905.
- Kazvînî, Ebü'l-Huseyn İbn Fâris, *Mu'cemü makâyisi'l-lüğa*. nşr. Muhammed Hârûn. y.y: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- Kummî, Ebü'l-Hasan Ali b. İbrâhim. *Tefsîru'l-Kummî*. thk. Tayyib Musevî. Kum: Daru'l-Huce, 1426/2005.
- Küleynî, Muhammed b. Ya'kûb. *Furû'u'l-Kâfi*. nşr. Âlî Ekber el-Ğıfârî. Tahrân: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, 1388/1968.
- Ma'rifet, Muhammed Hâdî. *et-Temhîd fi'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru't-Ta'ârufi li'l-Matbûât, 1432/2011.

- Ma'rifet, Muhammed Hâdî. *Sıyânetü'l-Kur'ân mine't-tahrîf*. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1428/2007.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Kur'an'n Metin Yapısı: Mushaf Tarihi ve İmlâsı*. Ankara: Avrasya Yayınları, 2004.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *el-İbâne 'an me'âni'l-kirâât*. nşr. Abdülfettah Şelebî. Kahire: Dâr-u Nahdati Mısır, t.y.
- Mertoğlu, Suat. "Zürcânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/579. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Râğîb el-İsfehânî, Ebü'l-Kâsım Huseyn b. Muhammed. *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*. nşr. Safvân 'Adnân. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412/1992.
- Razavî, Seyyid Murtaazâ. *el-Bürhân fî 'ademi tahrîfi'l-Kur'ân*. Beyrut: İrşâd li't-Tıbâa ve'n-Neşr, 1991.
- Sebt, Halid b. Osman. *Kitâbü Menâhili'l-irfân li'z-Zürcânî: Dirâse ve't-Takvîm*. Kâhire: Dâr-u İbn Affân, ty.
- Sehâvî, Ebü'l-Hasen Alemüddîn. *Cemâlü'l-kurrâ' ve kemâlü'l-ikrâ'*. thk. Abdüdâyim el-Kâdî. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1419/1999.
- Süyûtî, Ebü'l-Fadl Celâlüddîn. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim, Kahire: Heyetü'l-Mısıryye, 1394/1974.
- Tabâtabâî, Muhsin Hakîm. *Bürhân 'ala 'ademi tahrîfi'l-Kur'an*. Tahran: Mustafâ, 1374/1955.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'ul-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*. thk. Abdulmuhsin et-Türkî. b.y.y: Dâr-u Hicr, 1412/2001.

- Tabersî, Ebû Ali b. Hasen Fadl. *Mecme' u'l-beyân*. thk. Lecne mine'l-Muhakkıkîn Beyrut: Müessesetü'l-A'lâ, 1415/1995.
- Tetik, Necati. *Başlangıçtan IX Hicri Asra Kadar Kıraat İlminin Talimi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.
- Tûsî, Ebû Cafer Muhammed b. Hasen. *et-Tibyân fî tefsîri'l Kur'an*. thk. Ahmed Habib Âmilî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Topaloğlu, Bekir ve İlyas Çelebi. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Uyar, Mazlum. *İmâmiyye Şîası'nda Düşünce Ekolleri -Ahbârîlik-*. İstanbul: Ayışığı Yayınları, 2000.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Kitâbü'r-Ridde*. thk. Yahyâ Cübûrî, Beyrut, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1990.
- Vural, Faruk. “Zürkânî'nin Menâhilü'l-İrfân'ı Üzerine Bir İnceleme”. *Bilimnâme: Düşünce Platformu* 29 (Şubat 2015): 263-293.
- Yıldız, Süleyman. “Zürkânî'nin Menâhilü'l-İrfân Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi”. *Ulûmu'l-Kur'an Kaynaklarında Kıraat İlmi* içinde, ed. Yaşar Akaslan, 155-181. Ankara: İlahiyat, 2019.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-müşâhîr ve'l-a'lâm*. nşr. Beşşâr Marûf. y.y.: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1423/2003.
- Zencânî, Ebû Abdillâh. *Târîhu'l-Kur'an*. Kahire: Müessesetü Handâvî, 2012.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'an*. nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Dâr-u İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1376/1957.
- Ziriklî, Hayruddîn. *el-A'lâm: Kamûsu terâcîm li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*. Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1992.

Zürkânî, Muhammed. *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. 3. Baskı.
Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, ty.

EXTENDED ABSTRACT

ZURQĀNĪ'S IDEAS ON THE COMPILATION PROCESS OF QUR'ĀN IN THE CONTEXT OF JAM'AL-QUR'ĀN

This article aims to explore the views of Muhammad 'Abdal-'Azīm al-Zurqānī regarding the process of codification of Qur'ān in the context of "jam' al-Qur'ān". *Jam' al-Qur'ān*, which corresponds to the process of collecting the verses, codifying them, and duplicating the copies, has been one of the most important issues in the history of both Qur'ān and history of recitation. Although the term expresses "memorizing, collecting and writing"; it is mostly meant memorization, inscription and compilation of the materials of revelation with regard to the periods of Prophet Muhammed, Abū Bakr and 'Uthmān.

Jam' activity through writing, took place in three different phases during the time of Prophet, Abū Bakr and 'Uthmān. The following matters draw attentions regarding the jam' activity in these periods.

The compilation of Qur'ān during the time of Prophet was to write the verses down by his directives and place them in their relevant places in the chapters. During the period, the verses were preserved on the available materials in a scattered fashion, and kept in Prophet's house. So much so that the Qur'an was not compiled as a Muşhaf between two covers for different reasons.

As for the period of Abū Bakr, the process consisted of transferring the verses that were written on different materials and which stayed in people's memories, into a Muşhaf. The main motive of the period was the concern that some of the revelation would get lost

due to the martyrdom of hāfiz (a person he memorized entire Qur'ān) during the wars. For this reason, the Qur'an was preserved between two covers based on sound principles and consensus of the Ummah and thus any possible loss of the verses was prevented. This Muşhaf was the first of its type in terms of its authenticity and consensus. However, since the Muşhaf was kept under the preservation of the Caliph and since the Muslims marched through different places, it has become a problem for the Ummah to have access to it.

The jam'istinsāh activity carried out during the period of 'Uthmān was done by transferring the authentic recitation knowledge to a Muşhaf (imam) by referring to the Muşhaf of Abu Bakr and duplicating many Muşhafs from it. The main incentive of the period was due to the problems posed by the content of different accumulations of recitation, especially by the personal Muşhafs which eventually prepared situations in which the disagreements on the recitation caused sharp divisions among Muslims. The aim was to reduce the disagreements on recitation and unite Muslims under a single Muşhaf.

Although al-Zurqānī' presents systematic informations regarding the codification process, it would be hard to say that he made a huge contribution. Probably because of his reliance on the traditional understanding, he either interpreted or ignored some of the narrations that existed in the original sources. However, he was portrayed as one of the most important 'ulūmal-Qur'ān scholars in the modern period due to his fluent style in engaging with the issues regarding the codification process, his extensive explanations, and his responses to the doubts and hesitations that may arise in the minds.